

Takáts József

Távírányítás vagy önállóság?

Csécsy Imre és Jászi Oszkár elmaradt levélvitája
1935-ből

Amikor 1987-ben Litván György és Varga F. János kis válogatást tettek közzé Jászi Oszkár és Csécsy Imre 1935-ös levelezéséből az *Újhold-Évkönyv* hasábjain, bölcsen fogalmaztak bevezető írásukban: a levelek nemcsak „mester és tanítvány” viszonyát mutatják meg, hanem „a Századunk hazai szerkesztésének és amerikai »távírányításának« arányait” is.¹ A *Huszadik Század* 1926-ban újraindított utódlapja Budapesten készült – Oberlinből, ahol Jászi élt, nem lehetett szerkeszteni. Az ő „távírányítása” csak elvi lehetett: a folyóirat politikai-eszmei irányvonalának a meghatározása. Ám még ennek az elvi irányításnak is erős korlátai voltak: a harmincas évek közepére eltávolodtak egymástól Jászinak és itthoni politikai barátainak a nézetei. Alapkérdésekben tértek el immár: például a szovjet-orosz kísérlet, vagy saját ifjúkori eszmei tájékozódásuk értékelésében. 1934 nyarán, Jászi európai utazása idején a *Századunk* pénzügyi-vezetési válságát úgy oldották meg, hogy a folyóirat szerkesztését átvette (előbb társ-, majd egyedüli szerkesztőként), anyagi terhet is vállalva Csécsy Imre.² Ekkortól vált rendszeressé a levelezésük, amely egyszerre mutatja meg „mester és tanítvány” részben azonos, részben eltérő politikai-eszmei nézeteit, s a lapkészítés nehézségeit.

Olvasva e nagy részben publikálatlan levelezés közel egészét, csak visszaigazolhatom Litván György portréjának szavait: „Csécsy haláláig, tehát teljes négy évtizeden át lényegében mestere, az örök emigráns Jászi hazai képviselőjének, »helytartójának« tekintette magát. Odaadó hűsége megható volt.”³ Ugyanakkor féltő, hogy e megfogalmazások – „mester és tanítvány”, „hazai képviselője”, „helytartója” – leárnyékolják Csécsy eltérő, önálló politikai-eszmei törekvéseit. Az *Újhold-Évkönyv*ben közölt levelek, azt hiszem, Jászi amerikai „távírányításának” két további korlátját is láthatóvá teszik: egyrészt budapesti képviselőjének önállóságát, másrészt saját eszmei elbizonytalanodását. Jászi rendkívül határozott volt a folyóirat politikai vonalvezetését illetően, miszerint teljesen és egyforma mértékben el kell utasítani mind a fasizmus/nácizmus, mind a bolsevizmus politikáját és ideológiáját (sőt, a szociáldemokráciáét is), de ennél többet várt volna el a *Századunktól*: „a Fasizmus és a Bolsevizmus örvénye közötti” „harmadik út” politikája eszmei alapjának a kidolgozását. Első

1 Litván György – Varga F. János: *A Századunk körül*. Csécsy Imre és Jászi Oszkár levelezéséből. In: *Újhold-Évkönyv* 1987/2. Szerk.: Lengyel Balázs. Budapest, Magvető 1987. 397.

2 Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003. 353.

3 Litván György: *A magyar polgárság citoyen lelkiismerete*. Csécsy Imre (1893–1961). In: Uő: *Sorstársak és kortársak*. Budapest, Noran, 2008. 123.

nagy (tanulmányértékű) útmutató levelében, még 1933-ban, Csécsyre hagyományozta tehát a liberális szocializmusra vonatkozó tizenöt éves töprengését.⁴

Litván és szerzőtársa jó érzékkel válogatták a közzétett szövegeket: az 1935-ös a legfontosabb év a *Századunk* történetében, és ismereteim szerint Csécsy június 21-i levele a legkonceptiózusabb a Jászival folytatott korrespondanciában. Igazi „elvi levél”, amilyeneket Jászi szokott írni Budapestre. Mivel e tanulmány olvasójának nem biztos, hogy a keze ügyében van az *Újhold-Évkönyv*, előbb idézem azokat a megelőző részleteket Csécsy, illetve Jászi tavaszi leveleiből, amelyek elvezettek a június 21-i fejtegetéseihez, majd a szokásosnál hosszabban magát a nyári „elvi levelet”. A kiindulópont Csécsy május 11-i kijelentése volt, amellyel jelezte, hogy tartja magát az 1934-ben, körtvélyesi megbeszélésükön leszögezett elvekhez: *„Bolsevizmussal és fasizmussal egyaránt szembenállva, a demokrácia és a szabadság álláspontját hirdetjük. Többet kellene foglalkoznunk gazdasági kérdésekkel és nevezetesen tisztázni egy korszerű gazdasági liberalizmus alapeszméit.”*⁵ Jászi erre május 26-i válaszában így reagált: *„A lapnak most egy fogyatkozása van: nem elég világos a kapitalizmustól való elhatároltsága. Pl. az okos és finom Gönczi [Jenő] panaszkodik, hogy a zsidó kapitalizmus érveit fogadta el. Ennek az az oka, hogy mint Te is helyesen írod, még nincs meg a liberális, kooperatív, antietatikus szocializmusnak egy szolid doktrínája. Épp ezt kellene megteremteni. Ismered-e az Oppenheimer: Weder Kapitalismus noch Kommunismus című könyvét. Ez sem teljes és végleges, de legalábbis kezdet.”*⁶

Jászinak, látható, semmi kifogása nem volt Csécsy első (fasizmust, bolsevizmust, demokráciát emlegető) mondata ellen, hallgatólagosan elismerte a helytálló voltát, jelentősen átfogalmazta viszont a második mondatát. A budapesti levélben *„egy korszerű gazdasági liberalizmus alapeszméi”*-nek kidolgozásáról esett szó, a válaszban ez a *„liberális, kooperatív, antietatikus szocializmus”* doktrínájává alakult. Ugyanarról beszéltek-e a levelezőpartnerek? A kérdésre Csécsy júniusi levele adhat választ: *„Elismerem, hogy a kapitalizmustól való elhatároltságunk nem elég világos. Ezt azonban megint csak a fogalmak tisztázatlanságának tulajdonítom. Mi ketten ugyan tisztáztuk Körtvélyesen, hogy különbséget teszünk kapitalizmus mint magántulajdoni gazdálkodás és kapitalizmus mint politikai uralmi rendszer között. De egyrészt ezt a disztinkciót még mindig nem tartom elég világosnak, másrészt ennek a disztinkciónak értelme sincs pontosan tisztázva. Úgy gondolom, ez lenne a SZÁZADUNK következő feladata. / Gönczi állítását, hogy mi a zsidó kapitalizmus érveit fogadjuk el, kissé szimplistának [leegyszerűsítőnek] tartom. (...)*

Egyáltalán nem tartanám szerencsésnek, ha álláspontunkat a kapitalizmus–szocializmus ellentét szemszögéből határoznók meg. Szívesen elfogadnám a »liberális, antietatikus, kooperatív szocializmus« eszméjét, ha ebben a sok jelzővel megtámasztott és megszorított fogalomban éppen a szocializmus nem lenne annyira kétes. Annyi különböző törekvés foglalta már le magának ezt a fogalmat, hogy egy új igénylő számára aligha marad már belőle valami. De szükség van-e rá egyáltalán? Nekem a szocializmus (persze nem a marxi, hanem a klasszikus) nagyon rokonszenves, de mégis azt hiszem, hogy nemcsak a tételeknek, de maguknak a kifejezéseknek is gyökeres megújítására lenne szükség. (...) És, ismétlem, a szabadságtörekvések, azaz a liberalizmus új értelmezését tartanám a legfontosabbnak. Az új borhoz azonban új tömlő kell, s ezért legszívesebben nemcsak a szocializmus, hanem a liberalizmus kifejezéseit is elvetném. Bár lehet, hogy amint a demokrácia fogalmát sikerül megtisztítanunk a történelmileg hozzája tapadó demagógiától és kapitalizmustól,

4 Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1933. október 15. Lásd: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeáll.: Litván György, Varga F. János. Budapest, Magvető, 1991. 346.

5 Csécsy Imre levele Jászi Oszkárnak, 1935. május 11. Lásd: *Újhold-Évkönyv* 1987/2., 406.

6 Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1935. május 26. Lásd: Uo. 407.

úgy sikerülhetne ez a liberalizmussal is. A szocializmussal már aligha: ehhez az erőszak és a szellemi merevség már talán elválaszthatatlanul hozzátapadt.”⁷

Csécsy soraiból nemcsak az világlik ki, hogy aki bennük beszél, nem tartja magát szocialistának, liberális szocialistának se (ellentétben Jászival), de az is, hogy vélhetően nem is tud sokat az irányzatról, hisz úgy véli, „új igénylő” a szocializmus mezején. „Mestere”, ha emlékezett még 1933-as nagy útmutató levelére, amelyben oldalakat szentelt a liberális szocializmus fő téziseinek és szerzőinek, most rádöbbenhetett, hogy a „tanítvány” az elmúlt másfél-két évben nemigen vált jártassá ezen a területen. E nyári levél arról tanúskodik, hogy Csécsy nem azt az ideológiai munkát kívánta 1935-ben folytatni, amit Jászi a húszas évek elején abbahagyott,⁸ és 1933-ban rátestált utódjára. Az utódja kívánt lenni, de a maga feje után indult el. Ami őt érdekelte, az a liberalizmus megújítása volt: „egy korszerű gazdasági liberalizmus alapeszméi”-nek kidolgozása. Csécsy nem volt elméleti ember; gyakorló közgazda volt, előző éveiben egy magánbiztosító társaság igazgatója. Nekem, harmincas évekbeli cikkeit olvasva, nem tűnik úgy, hogy előrehaladt volna a kidolgozás munkájában. S amikor két év múlva találkozott egy szerzővel, Polányi Mihállyal, aki úgyszintén „egy korszerű gazdasági liberalizmus alapeszméin” törte a fejét, nem ismerte fel az írásaiban a saját törekvései rokonát.

A *Századunk* 1935-ben Csécsy *Megbukott-e a demokrácia?* című nagy tanulmányával indult; bizonyára e szövegre is célzott júniusi levelében arról írva, hogy „a demokrácia fogalmát sikerül megtisztítanunk a történelmileg hozzája tapadó demagógiától és kapitalizmustól”. Ez volt az első alkalom, hogy a lap az új szerkesztő cikkével kezdődött. Az olvasók vélhetően többnek látták, mint egyszerű közleménynek – programnyilatkozatnak. A *Megbukott-e a demokrácia?* szerzőjének – ha nem is a legjobb, de – legjelentősebb politikai írásműve a harmincas évekből. Eredetileg előadásként hangzott el 1935. január 11-én a Cobden-Szövetségben, azaz döntően liberális közönség előtt. A Jászi és Csécsy leveléből is idézett Gönczi-féle panasz, miszerint a *Századunk* „a zsidó kapitalizmus érveit” fogadja el, talán a Cobden-Szövetségre utal; mai magyarra fordítva azt jelenti, hogy ‘a Cobden-Szövetség ortodox liberális, értsd: kapitalizmusvédő érveivel’ igazodik. Az előadásban valójában kevés szó esett a kapitalizmusról. A szerző éppen arra törekedett, hogy olyan politikai eszmefuttatással álljon elő, amely nem a kapitalizmus–szocializmus, hanem a demokrácia–diktatúra tengely köré épül. De lássuk ezt kissé részletesebben!

Az előadás egyrészt megkülönböztette egymástól a politikai és a gazdasági liberalizmust, ám elnapolta az elválasztás részletes megtárgyalását. Megkülönböztette a liberalizmust (és a magántulajdonon alapuló gazdasági rendszert) a monopolkapitalista rendszertől: igent mondva az előbbire, nemet az utóbbira. Későbbi részében pedig élesen bírálta Rooseveltnél gazdasági beavatkozásait. Olyasfajta álláspont rajzolódik ki a szövegből, amely jól ismert a tízes évekből: Szabó Miklós annak idején neoliberalisnak nevezte ezt a polgári radikálisokat jellemző gazdaságpolitikai felfogást. Elnevezése nem volt túl szerencsés (hisz neoliberalisnak a harmincas-negyvenes évektől induló nemzetközi közgazdasági gondolkodást szokás nevezni, amelyre e magyar jelenség nem hasonlít), ám a leírása nagyon is találó. A monopolkapitalizmus, a mamutvagyonok megszüntetése volt az irányzat célja, írta Szabó, s ezzel a „tisztta” piaci viszonyok kialakítása, amelynek révén ez az „igazi kapitalizmus” egybeesne az „egyenlő esélyekkel versenyző kistulajdonosok” szocia-

7 Csécsy Imre levele Jászi Oszkárnak, 1935. június 21. Uo. 408–409.

8 Jászi 1919 őszén írta bécsi emigrációjában akkor kiadatlanul maradt Anti-Marx könyvét, amely először 1983-ban jelent meg Párizsban *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* címmel. A húszas évek elején írt cikkeiben újra és újra visszatért az új szocializmus, vagy liberális szocializmus kidolgozásának a kérdéseire.

lizmusával. A *Huszedik Század* körében a liberális szocializmus és a georgeizmus hívei is ezt az „utópikus harmadikutas ideológiát” vallották, amelyet Szabó egyként neoliberaisnak tekintett.⁹

Amít a történész a polgári radikálisok tízes évekbeli felfogásáról írt, többé-kevésbé Csécsy előadására is érvényesnek látszik. A hallgatói, olvasói mégis újnak érezték. Azt feltételezem, hogy egyrészt a nyelve miatt: nem „szocialistául” beszélt, hanem döntően a Cobden-Szövetség nyelvén. Másrészt egyértelművé tette, hogy a demokrácián a liberális demokrácia nyugati formáit érti,¹⁰ márpedig ez az azonosítás liberális beszéd volt. Az előadás közzététele után a *Századunkban* vita indult a témáról, amelynek a cikkei Csécsy szövegének általában csak azt a részét vitatták, amelyben kételyét fejezte ki, alkalmazhat-e önmaga védelmében erőszakot egy demokrácia belső antidemokratikus ellenfelei ellen. Egyedül a *Századunk* főszerkesztőjének (amely ekkor inkább névleges tisztség volt, mint valóságos), Vámbéry Ruzstemnek, a budapesti polgári radikális gárda legtekintélyesebb tagjának a hozzászólása foglalkozott Csécsy cikkének más részeivel is. Szellemes, szeszélyes írásában hosszan tárgyalta, hogy a demokrácia nem azonos a többpárti parlamentarizmus nyugati rendszerével, élesen bírálta a többpárti parlamentarizmust.¹¹ Úgy tűnik, a régi radikálisoknak nem nagyon tetszett Csécsy liberális beszéde.

Még az év elején írt első levelében Csécsy beszámolt Jászinak Vámbéryvel való kellemtelen szóváltásáról. Az esetet négy nappal az előadása után írta meg Amerikába. „A vita során ő is [mármint Vámbéry] azt fejtegette, hogy a demokrácia és liberalizmus eszméi ma már elavultak. Megmondtam neki, hogy mindazonáltal én ezeket az elavult eszméket akarom képviselni... Szemére vettem Vámbérynek, hogy tizenöt év alatt semmit sem tett azért, hogy a régi radikális ideológiát át lehessen menteni...”¹² Csécsy szemrehányása nyilvánvalóan igaztalan volt. Utóbb, mint levelében írta, helyreállt köztük a béke. Lehetséges, hogy Vámbéry idézett fejtegetését a demokrácia, a liberalizmus avult voltáról részben Csécsy előadása váltotta ki. Szocialista nézőpontból a liberalizmus és a liberális demokrácia valóban történelmileg meghaladott eszmének minősülhetett 1935-ben. Márpedig Vámbéry (fabianus) szocialista volt – már ha kitartott 1929-es álláspontja mellett.¹³ A vitához való elegáns hozzászólása nem elevenítette fel egykori szóváltásukat, csupán leszögezte, hogy a demokráciát nem lehet azonosítani liberális parlamenti formájával, lehetnek másféle formái is, s a többpárti rendszer sok-sok okból elutasítható.

Csécsy előadását a szociáldemokrata folyóirat, a *Szocializmus* is elemezte – és új jelenségnek láttatta. A róla szóló szemlét Vándor Zoltán, azaz Rónai Zoltán írta, aki brüsszeli emigrációban élve volt főmunkatársa a *Szocializmus*nak, s egyébként Jászi állandó, sokra tartott levelezőtársa is volt. Vándor cikke reformliberalizmusnak, illetve új liberalizmusnak nevezte Csécsy fejtegetését, amellyel „új alakban jelentkeznek” a polgári radikalizmus. „Az októberi radikalizmusban nem volt semmi ellenséges vonás a munkásmozgalommal szemben.

9 Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Budapest, Akadémiai, 1978. 930–931. A tízkötetes *Magyarország története* sorozat 7/2. számú kötetébe Szabó Miklós írta a „Politikai gondolkodás 1890–1918 között” című fejezetet. Álláspontja mellett, miszerint a tízes évek polgári radikalizmusa egyfajta liberalizmusváltozat, később is kitartott: Szabó Miklós: *A liberalizmus a mai Magyarországon*. In: Uő: *Múmiák öröksége. Politikai és történelmi esszék*. Budapest, Új Mandátum, 1995. 17. Szerintem viszont e csoport tagjai ilyen vagy olyan fajta gradualista szocialisták voltak.

10 Csécsy Imre. *Megbukott-e a demokrácia?* In: Uő: *Radikalizmus és demokrácia*. Szeged, Aetas, 1988. 126.

11 Vámbéry Ruzstem: *A demokrácia úgynevezett válsága*. In: Uő: *A mennyei Pilvax*. Budapest, Századvég – Nyilvánosság Klub, 1994. 75.

12 Csécsy Imre kiadatlan levele Jászi Oszkárhoz, 1935. január 15. OSZK Kézirattára, 163/399.

13 Vámbéry Ruzstem: *Fabianizmus*. In: Uő: *A mennyei Pilvax*. i. k. 112–116.

Úgy lépett fel, mint a munkásmozgalom szövetségese. Mondhatnók: segítő csapata. Az új radikalizmusnak, a reformliberalizmusnak egyik szembeötölő vonása a munkásmozgalommal szemben érzett ressentiment, ellenszenv.¹⁴ Ebben a cikkírónak igaza volt. Az előadás egyik legerősebb állítása ugyanis az, hogy ahol az elmúlt évtizedben elbuktak a demokráciák, ott a szocialista pártok törekvései buktatták meg; s a majdani demokráciamegbuktatás csírája ott volt már a századelőn is az együttműködő polgári és szocialista progresszió tisztázatlan demokráciafogalmában.¹⁵

Ha jól értem, Rónai úgy érzekelte, hogy Csécsy le akarja választani a polgári progressziót a szocialista munkásmozgalomról, ki akarja emelni „segítő csapat” pozíciójából, s önálló lábra szeretné állítani – előadását erre tett kísérletként értelmezte. „Csécsy a szabad versenyen alapuló kapitalista társadalom keretén belül az új liberalizmussal akarja megmenteni a demokrácia jövőjét.”¹⁶ Azt hiszem, ez itt a lényeg. Az előadás fölmondani látszott (noha nem biztos, hogy fölmondta) a progresszió egyik legfőbb hitelvét, miszerint a kapitalista rendszer meghaladandó társadalmi forma, s a szocializmus fogja meghaladni, előbb vagy utóbb, békésen vagy erőszakosan. Ezért nevezte reformliberalizmusnak az álláspontját a szemleíró: mert úgy látta, csak a kapitalista rendszeren belüli reformokat tartja kívánatosnak, s nem a rendszeren való túllépést. Úgy vélhette, hogy Csécsy voltaképpen lecserélte a radikalizmus végső célját, a szocializmust, a demokráciára (még hozzá a liberális demokráciára). Rónai nem hitte, hogy lehetséges volna olyan liberalizmus, amely megszünteti a monopolkapitalizmust, és nem látta, miféle „erős társadalmi csoportok” segítenének sikerre egy ilyesféle új liberalizmust. Szociáldemokrata szempontból mégis ideológiai veszélyt érzekelt.

De talán túlértékelt a *Megbukott-e a demokrácia?* című előadást. Jászi például mindössze ennyit írt róla a szerzőjének: „Az erőszak kérdésében az álláspontod most világosabb lett. Az egész végeredményben azon fordul meg, hogy van-e jogos erőszak, és mily határok közt alkalmazható.”¹⁷ Semmilyen megjegyzést nem tett demokráciának és liberális demokráciának az azonosítására, s arra a tézisre sem, hogy a szocialista pártok buktatták meg az elmúlt időszak demokráciáit. Lehetséges, hogy az előadás nem tért el attól a közös állásponttól, amelyben Körtvélyesen megállapodtak. Június 21-i levelével azonban Csécsy mintha túllépett volna a konszenzusukon. Megállapítása, miszerint tisztázatlan a különbség a „kapitalizmus mint magántulajdoni gazdálkodás” és a „kapitalizmus mint politikai uralmi rendszer” között (az előbbi elfogadandónak, az utóbbi elutasítandónak minősült liberális szocialista szemszögből), Jászi közgazdasági álláspontja burkolt kritikája is lehetett. A levélnek a liberális szocializmust zárójelbe tevő, s helyette új liberalizmust szorgalmazó része pedig akár kihívásnak is tűnhet, a tanítványi szerep fölmondásának, az önállóság bejelentésének, a vita kezdetének.

Jászi 1935-ös eszmei tájékozódása kedvezett volna egy „liberális szocializmus vagy új liberalizmus” levélvita kialakulásának. A *Századunkban* ez évben közölt írásai (*A szabadság értékéről, Régi vita új megvilágításban*) liberális irányba tolódó gondolkodót mutatnak. Nem

14 Vándor Zoltán [Rónai Zoltán]: *Reformfeudalizmus, reformliberalizmus vagy szocializmus?* Szocializmus, 1935/4., 158.

15 Csécsy Imre: *Megbukott-e a demokrácia?* I. k. 125.

16 Vándor Zoltán, i. m. 159.

17 Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1935. május 26. Lásd: *Újhold-Évkönyv 1987/2.*, 407. Ugyancsak a „demokrácia és erőszak” témájához szólt hozzá a folyóiratbeli vita két további hozzászólója: Kecskeméti Pál: *A gondolat szabadság határai*. Századunk, 1935/4–5., 162–168.; Kolnai Aurél: *Demokrácia és valóság*. Századunk, 1935/7., 261–270. Kecskeméti szerint a következő válságot csak az a demokrácia élheti túl, amely nem semleges, nem szkeptikus, hanem hasonlóan „abszolút állásfoglaláson” nyugszik, mint ellenségei, a fasizmus és a kommunizmus. Kolnai pedig helyeselte a demokrácia jogkorlátozását, erőszakát önnön ellenségeivel szemben.

sok idővel azelőtt, hogy Csécsy a levelét postára tette, Jászi Eötvös József fő művét, az *Uralkodó eszméket* olvasta újra, fölfedezve a mű aktualitását és liberális nézeteinek hasonlóságát saját antitotalitárius érvelésével.¹⁸ Mégsem került sor a Csécsy által megkezdett levélvitára. Jászi az emigrációs levelezésében általában rendkívül élesen fogalmazva, olykor kíméletlenül tárgyalta meg politikai-eszmei nézeteltéréseit a levelezőpartnerével. Most mégsem így történt. Csak egy hónap elteltével felelt a budapesti levélre, beszámolva először is műtétjéről, kórházi kezeléséről, lábadozásáról. Egy-két mondattal reagált ugyan a június 21-i levél más részeire, ám elvi szakaszairól hallgatott. Talán a betegsége, lábadozása miatt, talán taktikai okból került ki a vitát: nem kívánt összekülönbözni legfontosabbá vált budapesti emberével. A „liberális szocializmus vagy új liberalizmus” vita elnapolódott másfél évvel későbbre, a Walter Lippmann könyvéről írott bírálatáig.¹⁹ S ahogyan 1935-ben nem ment be Csécsy új liberalizmus-utcájába, visszahátrált az amerikai szerző jóval kimunkáltabb új liberalizmusának javaslatától is.

Am ha tovább lapozunk kettejük levelezésében (immár nem az *Újhold-Évkönyvben*), különös módon mégis megtaláljuk Jászi akaratlan válaszát Csécsy elvi levelére – egy évvel később. 1936 nyarán írt hosszabb levelében (amelyben furcsa szakaszokat is találhatunk, például az amerikai indiánok sorsának nem túl rokonszenves hegeliánus értelmezését) szerepelt két bekezdés, amelyben visszatért a *Századunk* politikai-eszmei helyzetének értelmezésére, némiképp kísérteties módon, hisz részben ugyanazon szavakkal, mondatokkal, amelyeket már évekkorábban is leírt. Idézem, kissé rövidítve: „*A Századunk fejlődése nagyon öröndetes. (...) A főbaj (és ez nem a Ti hibátok, hanem a koré) hogy a fasizmus és bolsevizmus örvénye között nem vagyunk képesek a hajónak új irányt adni. Nem elég csak a demokráciát emlegetni és bölcs pofával mondogatni (mint a II. Internationale teszi), hogy csak lassan és fokozatosan kell haladni a bolsi végcél felé! Ennek az ideológiának teljes csődjét és impotenciáját a Mannheim könyve legvilágosabban bizonyítja, rengeteg tudása és elpocsékolt finomelméjúsége dacára.*”

Ennek a helyzetnek a veszélyeit itt Amerikában legjobban látom. A legjobb elmék és a tömegek egyaránt irtóznak úgy a kapitalizmustól, mint a bolsevizmustól, de minden lépés »előre« a *Planwirtschaft* diktatúrája felé halad. Egy szabad, kooperatív, antietatistikus szocializmus doktrínája kidolgozatlan. Oppenheimer előregedett, s formuláin nyargal irtózatosan leegyszerűsítve a tényeket. A georgeisták vagy elárulták az ügyet, vagy ugyancsak régi dogmáikat ismétlik. Pedig a jobb fiatalság szomjúhozva vár egy új szintézisre.”²⁰ Ha összevetjük e két szakaszt Jászi 1935. május 26-i levelének azon, fentebb idézett részével, amelyben arról írt, hogy „*még nincs meg a liberális, kooperatív, antietatikus szocializmusnak egy szolid doktrínája*”, nem is a tartalmi bővülés a legszembeütőbb (a társadalmi és gazdasági tervezés ellenzése a Mannheim könyvére, illetve Roosevelttel gazdaságpolitikájára tett utalással), hanem a hangnem változása. Elbizonytalanodó gondolkodó írta az 1936-os levelet, aki immár azzal kénytelen szembenézni, hogy politikai-gazdasági nézetegyüttese (a liberális szocializmus) nem tud „új irányt” adni a hajónak. Amiben egy évvel korábban, és különösen 1933-ban, amikor ráhagyta Csécsyre ideológiai munkájának folytatását, még bízott, arról az újabb levél írásakor már lemondani látszott.

Kidolgozatlan maradt Csécsy „*korszervi gazdasági liberalizmusa*” is. Kiváló antitotalitárius cikkeket írt a *Századunkba* a következő években (különösen a *Demokrácia* és a *Gide és a*

18 Vö. tanulmányommal: *Eötvös-revizió*. Jászi Oszkár levele az *Uralkodó eszmékről* 1935-ben. In: Takács József: *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2014. 209–226.

19 Vö. tanulmányommal: *Jászi és A jó társadalom*. A Lippmann-felfedezés és -csalódás története. In: Uo. 227–253.

20 Jászi Oszkár levele Csécsy Imrénének, 1936. június 27. Lásd: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. i. k. 378.

bolsevizmus figyelemre méltó), de a Cobden-előadásban elkezdett fogalomtisztító munkát nem folytatta. Amikor Jászi ajánlására megkereste az Angliában élő Polányi Mihályt, s az elküldte neki első cikkeit, Csécsy leközölte őket, de levélben is, szerkesztői lábjegyzetben is kifogásolta a szerzőnek a gazdasági liberalizmusról írott bíráló sorait.²¹ A *Közgazdasági műveltség értékéről* című Polányi-cikkben szembetalálkozott egyfajta „korszerű gazdasági liberalizmussal”, ám vagy nem ismerte fel, vagy nem nyerte el a tetszését. A manchesteri tudós kritikája a gazdasági liberalizmust is elvetette, s a szabad piacot megszüntető fasiszta és kommunista diktatúrákat is; amit javasolt helyettük, a „szabad keresetvágy elvének” és a „közfelelősség elvének” az együttes érvényesülése a gazdaságban, amögött a nagy válságra adott keynesi elméleti felelet s a roosevelti gazdaságpolitika gyakorlata állt.²² Csécsy talán nem hitte el, hogy ezzel a gazdasági modellel összeférhet a liberális demokrácia.

A *Századunk* az 1938-as sajtótörvény következtében szűnt meg.²³ Visszatekintve a folyóirat éveire, 1940-ben Csécsy ezt írta a naplójába: „H. L. [Hatvany Lajos] mondta egyszer, hogy én egy szent ember vagyok. Akkor még jóban voltunk, és ebben a megjegyzésében több volt a megbecsülés, mint a gúny, ami különben H. L.-tól mindenkinek kijárt. Hát lehet, hogy csakugyan van benne valami. Hatodik éve feláldoztam minden pénzemet, időmet, munkaerőmet a Századunkért, a lapért és a könyvekért, amelyeket kiadtunk. Nyilván örület volt. Pár száz ember olvasta ezeket...”²⁴ Mégis, amikor lehetőség nyílt, 1945 után, a folyóirat kiadására, Csécsy újra nekivágott. A lap, amely viszontagságos története során volt már *Huszdik Század*, majd *Századunk*, az ő szerkesztésében indult újra 1947-ben, különféle nehézségeket követően, az első nevéen. A folyóirat első számai egyikében Csécsy részletes ismertetést közölt Polányi új könyvéről is: immár messzemenően elismerve „eléggé forradalmár kapitalista javaslatait”.²⁵ Eddigre azonban, bő évtizeddel az elmaradt „liberális szocializmus vagy új liberalizmus” levélvita után, már jelentősen megváltozott a főszereplőink, „mester és tanítvány” politikai-eszmei pozíciója.

A német megszállás idején, 1944 tavaszán, érzékelve, hogy a háborúnak hamarosan vége lesz, készülve remélt politikai szerepére, Csécsy hosszabb bejegyzést írt a naplójába „Programom!” címmel. Elég csak beleolvasni első mondataiba, hogy lássuk, a programja liberális szocialista csomag volt. „A magánvagyon megmarad, de jövedelmet nem hozhat. Jövedelmet mindenki csak munkájával szerezhet. [Tehát az első mondat helyesen így hangozna: A magánvagyon megmarad, de munka nélküli jövedelmet nem hozhat.] Minden részvény, bérház, nem a tulajdonos által művelt földbirtok (mondjuk 50 holdon fölül) ellenérték ellenében kisajátítatik... Általában a tőkétlenítés [ti. a vagyon megfosztása tőkejellegetől] végrehajtása után minden téren lehetőleg a teljes gazdasági szabadság érvényesülhet: a szabad piac stb., minél kevesebb állami beavatkozás.”²⁶ S a további programpontok után a naplóíró konklúziója az volt, hogy így megvalósulhat mindenféle szocializmus lényege: a társadalmi jövedelem minél arányo-

21 Csécsy Imre kiadatlan levele Polányi Mihálynak, 1937. május 22. OSZK Kézirattár, 163/786. Futólagosnak és vitathatónak nevezte a szerző gazdasági liberalizmusról adott kritikáját, s túlzottan gazdasági szemléletűnek ítélte a cikkben a diktatúrák magyarázatát.

22 Polányi Mihály: *A közgazdasági műveltség értékéről*. *Századunk*, 1937/8., 311–316., különösen: 315.

23 Jó áttekintés a lap történetéről: Bán D. András: *Az ész és erkölcs társadalmához*. A *Századunk* című folyóirat történetéből. In: *Újhold-Évkönyv 1987/2.*, i. k. 377–394. Egy korabeli cikk szerint konkrétan papírhány miatt szűnt meg a lap, 1939 végén: Turnowsky Sándor: *A Huszdik Század és a Századunk*. *Korunk*, 1939/12., 1065.

24 Csécsy Imre: *Napló. 1940–1949. Részletek*. Közzéteszi Varga F. János. *Kritika*, 1983/8., 13.

25 Csécsy Imre: *Gazdasági tervezés egy szabad társadalomban II. Teljes foglalkoztatottság és szabad kereskedelem*. A *Keynes–Polányi elmélet*. *Huszdik Század*, 1947/4., 322.

26 Csécsy Imre: *Napló. 1940–1949.* i. h. 19.

sabb eloszlása. Mire elérkezett 1945, Csécsy már nem „a korszerű gazdasági liberalizmus”, hanem a liberális szocializmus megvalósulásának lehetőségén töprengett.²⁷ Magáévá tette „mestere” eszméjét, amikor az talán már nem is tekintette a sajátjának.

Jászi politikai-eszmei álláspontja ugyanis némiképp elmozdult a harmincas évek végétől kezdve. *Kenyér és szabadság* című, 1939-es oberlini beszédében például szerintem tetten érhető az elmozdulás. A szöveg középső része, amely a liberalizmus és szocializmus fogalmainak a pontosítását foglalja magában, nemigen tér el a szerző korábbi liberális szocialista fejtegetéseitől. Ám az a szakasza, amely a kizsákmányolás fogalmát értelmezi (szocialista témát nem szocialista nyelven, nem szocialista kontextusban), nekem újnak tűnik. Idézem: „Ha meg akarjuk állapítani az emberi munka kizsákmányolásának mértékét, nem az a fontos, vajon a termelőeszközök az állam vagy egyének birtokában vannak-e, hanem hogy milyen szintűek a reálbérek az illető társadalomban, mennyire védik az egyéni életet és az önkifejezés lehetőségét, miként semmisítik meg a politikai visszaéléseket, mennyi békés szabadidejük van az állampolgároknak, hogy az élet magasabb kulturális értékeit magukévá tehessék.”²⁸ Nem az számít tehát, keletkezik-e a tőke oldalán munka nélküli jövedelem, hanem az, hogy a munka oldalán megfelelő anyagi és szellemi javak keletkeznek-e. Ha megfelelőek a javak, elfogadható a társadalom. Ha jól értem, az idézett kijelentés a szocialista opció szociálisra módosítása Jászi politikai gondolkodásában, s egyfajta realista szemlélet térnyerése is.

Még nagyobb változott Csécsy politikai álláspontja és helyzetértékelése 1935 és 1945 között. Legjelentősebb, 1946-ban megjelent könyve, a *Világos pillanat*, ugyan a címével visszautalt 1935-ös előadására (amelyben fontos szerepet kapott e kifejezés), valójában azonban egyáltalán nem kapcsolódott egykori szövegének állításaihoz. A szerző bizonyára nem felejtette el, hogy előadásában megállapította: az elmúlt időszak demokráciáit a szocialista pártok buktatták el, mert számukra a többpártrendszerű demokrácia csak saját hatalomra kerülésük eszköze, nem pedig önmagában vett cél,²⁹ mégis úgy politizált 1945 után, mintha elfelejtette volna. Kis polgári radikális pártját, szervezeteit immár a szocializmust megvalósítani kívánó munkáspártok „segítő csapatának” tekintette. Azaz újra működésbe lépett a régi radikalizmus Rónai által jellemzett modellje. De talán nem egyes emberek – Csécsy és hazai radikális társai – helyes vagy helytelen konkrét döntéseit érdemes itt megfigyelnünk, hanem az ismétlődő strukturális helyzetet. Szabó Miklós idézett monográfiafejezetében Somló Bódog és Jászi ifjúkori marxizmusbírálatairól írta nagyon is találóan, hogy műveikben „a marxizmushoz való közeledést, egy kialakuló útítárs-viszony körvonalait [pillanthatjuk meg], amelyet a szerzők tudatosan vállaltak”.³⁰ Hasonló útítársviszonyba került később a munkásmozgalommal Jászi radikális pártja, 1945 után pedig a Csécsy. Csak az övé immár nem a szociáldemokrácia útítársa volt, hanem a Szovjetunióból irányított kommunista párté.

Jászi és Csécsy „politikai barátsága” 1948-as megszakításának történetét most nem beszélem el. Arra szeretnék csupán ideiglenes választ adni, miért nem követte „mesterét” a „tanítvány”? Jászi már 1947 közepén nyilvánosan (angolul) elhatárolta magát

27 Uo. 20. 1944. szeptemberi 5-i bejegyzése szerint a radikálisok és a marxisták abban egyetértenek, hogy a tőkés társadalmat meg kell szüntetni, a polgári életformának meg kell szűnni. Csak az előbbieket individualista, szabadságóvó módszerekkel akarják elérni ezt a célt, s nem szeretnének tervállamot.

28 Jászi Oszkár: *Kenyér és szabadság*. In: Uő: *Marxizmus vagy liberális szocializmus*. Párizs, Magyar Füzetek, 1983. 206.

29 Mindezt még világosabban elemezte *Demokrácia* című cikkének harmadik, a spanyol polgárháborúról szóló darabjában: Csécsy Imre: *Demokrácia* (Szeljegyzetek). In: Uő: *Radikalizmus és demokrácia*. i. k. 145–146.

30 *Magyarország története 1890–1918*. i. k. 929.

Magyarország szovjetizálásától; Csécsy még 1948 – sok-sok ellenzéki politikai emigrálása, letartóztatása, ellenzéki pártoknak a politikai életből való kiszorítása – után sem vonult vissza a politikától. Mi tartotta ott a kommunista párt uralta parlament széksoraiban ezt a „becsületes, jóhiszemű embert”?³¹ Talán a baloldal mítosza tartotta ott. A mítosz régi eleme a meggyőződés, hogy csak a baloldal demokratikus, szabadságpárti, a felvilágosodás örököse, a jövő előrejelzője, s a jobboldal nem az, működött már Csécsy harmincas években írott cikkeiben is.³² Újabb eleme, miszerint a kommunista mozgalom a baloldali hagyomány részese, folytatója, variánsa, újabb szakasza, a negyvenes évek közepére jelent meg az írásaiban. Talán ezért nem rázta meg Csécsyt a nem baloldali (vagy nem eléggé baloldali) politikusok emigrálása, a nem baloldali pártok felszámolása.³³ S ezért fogadta el, minden fenntartása mellett, a politikai élet kommunista dominanciáját, ha nem is elfelejtve, de zárójelbe téve mindazt, amit valaha is leírt a baloldal demokratikus pártjai és a kommunisták közötti szakadékról.

Jászi 1948-ra már biztosan mentes volt a baloldal mítoszáétól. Jellemző e szempontból Gaetano Salveminek írott levele, amelyben arra hívta fel az Amerikából való hazatérést fontolgató olasz antikommunista és antiklerikális szocialista barátjának a figyelmét, hogy visszatérését Itáliába csak a klerikális párt politikai jelenléte biztosíthatja: *„Ha visszatérhetsz szeretett Firenzébe, mint tervezted, azt különösképp a kereszténydemokrata pártnak köszönheted. Kívülről nem térhetsz vissza, mert a kommunista diktatúra néma embert csinálna belőled, vagy fizikailag, vagy morálisan. A nagyfokú klerikalizmus is az ellenségünk, de a nagyobb ellenség a sztálinista vallás. Az első fertőzés, a második rákos daganat.”*³⁴ Az 1945–1948 közötti évek azzal a tapasztalattal ajándékozták meg e régi baloldali politikai írókat, Jászit és Salveminit, hogy a liberális demokratikus játékszabályokat elfogadó és betartó jobboldalnak a politikai térben való jelenléte a szabadságjogok érvényesülésének a biztosítéka.

---

31 Az idézet Márai Sándor Újváry Sándornak írott 1983-as leveléből való: *„Mint mondtam, Csécsy Imre a szomszédom volt a Krisztinavárosban, jóhiszemű, becsületes ember. Jót akart és csalódott.”*

32 Lásd például *A magyar Gironde vagy jótanács a jobboldalnak* című írását 1939-ből. Lásd: Csécsy Imre: *Radikalizmus és demokrácia*. i. k. 163–170.

33 Lásd például: Csécsy Imre levele Jászi Oszkárnak, 1948. március 20. Medvetánc, 1982/4. – 1983/1., 331–336.

34 Jászi Oszkár kiadatlan levele Gaetano Salveminek, 1948. május 7. Istituto Storico della Resistenza in Toscana, Fondo Gaetano Salvemini. – Köszönettel tartozom Luigi Pepének, hogy a Salvemini művei kiadásával foglalkozó bizottság titkáráként engedélyezte számomra a hagyatékban való kutatást.